

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ВІДДІЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ, ВІКОВОЇ
ФІЗІОЛОГІЇ ТА ДЕФЕКТОЛОГІЇ

Інститут психології імені Г.С.Костюка

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ
В СИСТЕМІ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ

Київ-2005

УДК 378.147
ББК 74.58

Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 року /За ред. академіка С.Д.Максименка. – К., 2005. – 716 с.

ISBN 966-697-146-1

У матеріалах методологічного семінару висвітлюються теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти, приділено значну увагу особливостям становлення особистості в процесі дошкільної, шкільної та позашкільної освіти. Зміст статей віддзеркалює нагальні – і в національному, і у глобальному масштабі – потреби сучасності стосовно якнайповнішого розкриття творчого потенціалу особистості в умовах освіти. Багатовекторний аналіз проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти, в тому числі розкриття домінуючих тенденцій становлення особистості в історичному контексті психології та педагогіки дає можливість пересвідчитись у дієвості принципів генетико-моделюючого методу дослідження особистості та органічно пов'язаної з цим методом суб'єктної парадигми розуміння закономірностей її розвитку.

Матеріали методологічного семінару розраховано на наукових працівників у галузі психології і педагогіки, аспірантів, студентів, учителів і вихователів, а також широкий загал працівників освіти.

Редакційна колегія: дійсний член АПН України, доктор психол. наук, проф. С.Д.Максименко (головний редактор), член-кореспондент АПН України, доктор психол. наук, проф. Н.В.Чепелєва (заступник головного редактора), член-кореспондент АПН України, доктор мед. наук, проф. В.П.Пішак, член-кореспондент АПН України, доктор психол. наук, проф. Г.О.Балл, член-кореспондент АПН України, доктор психол. наук, проф. М.Й.Борисhevський, дійсний член АПН України, доктор психол. наук, проф. В.О.Моляко, канд. психол. наук С.П.Тищенко (відповідальний секретар), В.Й.Вєрба (літредактор).

Комп'ютерна верстка: *О.Ф.Сураєва.*

© Інститут психології імені
Г.С.Костюка АПН України, 2005

ISBN 966-697-146-1

Студентська наукова робота передбачає виняткову волю, обов'язковість, розширює сферу уявлень, стимулює інтелектуально-пізнавальні устремління, де інтерес є однією із основ пізнавальної діяльності, джерелом розвитку процесів мислення, дослідницьких результатів та спонукань.

Література

1. Педагогічний словник. – К.: Педагог. думка, 2001.
2. Краткий психологический словарь. – М.: Изд-во полит. лит., 1985.
3. Іздебська В. Ціннісні орієнтації особистості в контексті духовного світу студентства // Рідна школа. – 2002. – Квітень.

АВТОНОМНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – ОРІЄНТИР У ВИХОВАННІ ПІДЛІТКІВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Т.С.Гурлева

Нова соціально-політична ситуація в Україні заклала основу для розвитку демократії, становлення вищих цінностей, забезпечила створення умов для формування у молоді здатності чинити морально, покладати на себе відповідальність за власні дії, бути не «гвинтиком», а самодетермінованою особистістю, справжнім і єдиним режисером власного життя (А.В.Петровський, В.О.Татенко, А.Маслоу та ін.).

Вирішальним у процесі становлення зрілої, автономної, суб'єктної відповідальності є підлітковий період (І.С.Кон, Г.С.Костюк, Д.О.Леонтьєв, А.А.Реан та ін.). Суть цього періоду виявляється у конфлікті між прагненням до автономії і недостатнім розвитком психологічних механізмів автономної регуляції поведінки, самодетермінації, самопокладання. Становлення самодетермінованої особистості значною мірою залежить від умов педагогічного виховання.

Та, на жаль, у школі очікувана і бажана відповідальність вчителями оцінюється здебільшого за зовнішніми критеріями, що відповідають формальним нормам і вимогам, і майже не розглядається як внутрішня якість особистості. У них викликає тривогу зовнішня, або соціальна безвідповідальність учнів, а не справжні мотиви їх поведінки.

Розглянемо соціальний та індивідуальний (або автономний) характер відповідальності. Соціальний характер цієї якості вказує на те, ідеали і цінності яких соціальних груп поділяє особистість. У різних соціальних прошарках уявлення про відповідальність різні, найчастіше протилежні, тому, вважає К.Муздибаєв, «відповідальність насамперед є якість, що характеризує соціальну типовість особистості» [7].

Від розмаїття соціальних стосунків, у які людина вступає, залежить кількість інстанцій, яким вона підзвітна. Наявність інстанції є істотним регулятором плину громадського життя, однак центральною тенденцією еволюції відповідальності є виникнення додаткового «внутрішнього механізму контролю». Особистість у своєму розвитку має пройти шлях від простого виконавця до активного суб'єкта, наслідком чого є перенос інстанції, перед якою суб'єкт тримає звіт, із зовнішнього рівня на внутрішній. Раніше такою інстанцією було тільки суспільство, різні соціальні інститути. Тепер же, стаючи активним суб'єктом діяльності, людина відповідає за свої дії насамперед перед самою собою [7, с.15] як активним творцем, перетворювачем себе і свого оточення на основі високоетичних поглядів, загальнолюдських інтересів, ідеалів та цінностей.

Внутрішня, суб'єктна, автономна відповідальність засвідчує торжество уявлень людини про добро і зло, істинне й хибне, правильне і неправильне – над соціальною або зовнішньою регламентацією. Навпаки, перевага зовнішніх мотивів пригнічує внутрішні і перетворює їх в недіючі, тим самим позбавляючи особистість «душі і серця». І вчинки, які базуються на таких мотивах, не приносять людині задоволення, снаги, стремління до пошуку шляхів особистісного зростання, сутнісних смислів.

От як описує внутрішню відповідальність датський філософ С.К'єркегор: «...визначаючи етичне ставлення до життя словом «обов'язок», вони (проповідники псевдоетичного погляду) під самим словом «обов'язок» розуміють різні зовнішні життєві стосунки». Не дивно, продовжує вчений, що «життя, присвячене боргу такого роду, видається людям далеко не привабливим і нудним... Справжній етичний погляд на життя вимагає від людини виконання не зовнішнього, а внутрішнього обов'язку, обов'язку по відношенню до самого себе, до своєї душі, яку вона повинна не згубити, але здобути».

За С.К'єркегором, індивіду належить творити, формувати внутрішній моральний закон, оскільки він вибирає перш за все себе, своє «Я». При цьому «вибрати себе самого не означає лише вдуматися у своє «Я» і в його значення, але воістину і свідомо взяти на себе відповідальність за усяку свою справу чи слово» [3, с. 330-331].

Для регуляції власної поведінки суттєве значення має почуття совісті, що є ядром моральної свідомості. Совість, за І.Кантом, є не що інше як співвіднесення вчинків «закону, що живе в нас» [2], закону, який, на думку О.Н.Радіщева, не може бути поправаний навіть за умови, коли б «будь-яка влада на землі примушувала тебе до неправди, до порушення боргу совісті» [8].

Обов'язок перед собою, перед своєю душею як відповідальність перед власною совістю за пошук і здійснення смислів свого життя – це і є внутрішня відповідальність, зауважує В.Франкл. «Зовнішній борг (зовнішня відповідальність), – пише він, – це борг нав'язаний іззовні і не «затверджений» совістю людини, а значить той, що не опанував внутрішньо значущий для людини смисл» [9, с. 288-289].

В основі зовні подібних вчинків, поведінки людей, що відповідає ustalеним нормам і правилам, може лежати різна совість, або ж навіть «антисовість» (так звана «чорна», наприклад, у людей, що сповідають злочинний кодекс честі). У зв'язку з цим, заслуговує на увагу поділ совісті на «авторитарну» і «гуманістичну» у Е.Фромма [10]. Він переконує, що соціально прийнятна поведінка припускає наявність «чистої» совісті, але різного походження: вона або створюється зовнішнім авторитетом, або формується зсередини, власним уявленням людини про добро і зло, справедливість-несправедливість, правду-неправду. Таке тлумачення совісті дозволяє зняти розбіжності в науковому розумінні зовні схожих, але внутрішньо суперечливих учинків людей. Можна сказати, що «авторитарна» і «гуманістична» совість лежать в основі зовнішньої (соціальної) і внутрішньої (автономної, суб'єктної) відповідальності.

Стає зрозумілим, що соціальна відповідальність характеризується підпорядкованістю будь-якому авторитету (особі, групі тощо), а значить слухняністю, залежністю, силою «над-я». Навпаки, внутрішня відповідальність характеризується здатністю людини прислухатися до «голосу власної совісті», що є регулятором поведінки. Вона властива людям незалежним, самостійним, критичним, гнуч-

ким щодо вибору стратегії поведінки, виходячи з власних переконань, сили «Его».

Самодетермінуючих, самоактуалізуючих особистостей, за різними даними в наукових джерелах, налічується усього від 1 до 20 відсотків. Це психологічно здорові люди, котрі, писав А.Маслоу, «...зовні, як правило, не відрізняються від інших людей, їм не властиві прагнення будь-якою ціною «виділитися з юрби», манірність чи незвичність в одязі. Вони не ототожнюють свободу з її зовнішніми атрибутами, їм притаманна внутрішня незалежність від середовища. Для них не мають великого значення схвалення й визнання навколишніх, вони прагнуть скорше до самоповаги, і тому їх можна назвати психологічно автономними людьми» [1].

Відповідальність, зазначає А.В.Петровський, це форма саморегуляції і самодетермінації, специфічна для зрілої особистості [4]. Підліток же прямує до зрілості і тому справедливими є слова Д.А.Леонтьєва: «У горнілі підліткової кризи має шанс народитися зріла, автономна, самодетермінуюча особистість, хоча це відбувається аж ніяк не з усіма» [6, с. 157-158], що підсилює необхідність створення соціальних, економічних, психолого-педагогічних умов для становлення в молоді саме автономної відповідальності. Розв'язання підліткової кризи, сутність якої полягає в конфлікті між прагненням до автономії і недостатнім розвитком механізмів автономної регуляції поведінки, вимагає формування цих механізмів.

Виховання внутрішньої відповідальності як провідної якості в становленні особистості повинне стати важливою складовою виховання школярів у сучасних умовах. Психологічна автономність є неодмінною умовою запобігання такому явищу як важковиховність, соціальна і психологічна дезадаптованість особистості учня. Можна впевнено казати, що нинішні, «нові» важкі учні – це ті школярі, на яких не поширюється вплив застарілих методів виховання, тих методів, які скеровані скорше не на розвиток і самоактуалізацію зростаючої особистості, а на підпорядкування учня правилам і вимогам. Це – неслухняні і вередливі учні, що відмовляються виконувати приписи, які втратили свою актуальність і сенс в сучасному суспільстві та в особистому житті.

Певна частка важких учнів – це наслідок вад авторитарної школи, де однозначно був визначений «зразковий», «благополучний», «непроблемний» учень, з якого можна було «ліпити потрібного громадянина». Орієнтація в школі на зовні прийнятну поведінку

«закривала очі» (що, на жаль, спостерігається й у наш час) на варіанти нестандартного прояву моральних якостей, серед яких однією з найважливіших є якість відповідальності. Заслуговує на увагу та обставина, що багато порушень з боку підлітків спрямовані проти рутини, несправедливих вимог у школі, проти відсталості і консервативності мислення деяких учителів чи в цілому проти застарілого режиму школи.

Школа повинна вчити учнів віднаходити високі буттєві смисли і творити за ними своє життя, а також створювати умови для найповнішої реалізації можливостей кожної конкретної дитини. «Скількох трагедій могло б не бути, пише Д.О.Леонтьєв, – якби люди не були так обмежені у своїх можливостях – і зовнішніх, об'єктивних, і внутрішніх, особистісних, – побудувати своє життя розумно й осмислено, прийняти на себе відповідальність за реалізацію сенсу свого життя і втілити цей сенс у життя. Екзистенціальний вакуум у нашому суспільстві кидає «виклик» не стільки психіатрії чи, скажімо, практиці виховання і психологічної допомоги..., скільки державі, яка протягом багатьох десятиліть відлучувала і відлучала людей від відповідальності за знаходження і реалізацію смислу. Моральна криза як криза сенсу, криза відповідальності – це розплата за теорію і практику виховання людей-«гвинтиків» [5, с. 6].

Те, що відбувалося на майдані Незалежності і в багатьох інших місцях України під час виборів президента країни, називають «помаранчевою революцією», часом неабиякого підйому свідомості, «революцією духу». Дійсно, частка молодих людей, студентів та учнів (серед яких, певно, були ті, які вважались важковиховними або правопорушниками), прагнучи правди і справедливості, чи вперше у своєму житті усвідомили власну роль у подіях індивідуального і суспільного значення. Звертання кожної особистості до свого сумління, – а саме воно здатне визначати поведінку, – зумовило високоморальні вчинки. Правоохоронні органи відзначили неабияке зменшення злочинності, правопорушень серед молоді, випадків пияцтва і наркоманії. Все це є свідченням актуалізації високих смислів і підйому власної відповідальності від нижчого (авторитарного) до вищого (автономного) рівня.

Погляд на важкого учня як на особистість, що прагне і по своєму намагається бути «господарем самому собі», потребує визначення критеріїв важковиховності в сучасних умовах, а також особливостей розвитку зовнішньої і внутрішньої відповідальності.

Варто пам'ятати, що учень може бути важким не тільки для вчителів, які керуються хибними або старими, віджитими методами впливу, а й для самого себе. Однією з причин «нелюбові» до себе може бути втрата здатності прислухатися і чути голос власної совісті, жити за власними устремліннями. Тому важливо надавати підлітку якомога більше можливостей для саморегуляції і творчого самовияву.

У ситуації демократизації в Україні є всі умови для появи й утвердження людей-творців власного життя, здатних реалізувати себе як самодостатню особистість. Особливим і відповідальним етапом для цього є підлітковий вік. Для повноцінного розвитку особистості необхідно створювати соціально-психологічні умови для становлення у підлітків автономної відповідальності, в основі якої лежить чиста, «гуманістична» совість (Е.Фромм), як «внутрішній закон» (І.Кант), інтуїтивна здатність людини відокремлювати добро від зла (В.Франкл), що і забезпечує здійснення особистості як суб'єкта життєдіяльності.

Література

1. Маслоу Абрахам Г. Мотивация и личность /Пер. с англ. А.М.Татлыбаевой. Вступ. статья Н.И.Акулиной. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
2. Кант И. О педагогике // И.Кант. Трактаты и письма. – М., 1980. – 499 с.
3. Киркегор С. Наслаждение и долг. – СПб., 1894. – 415 с.
4. Краткий психологический словарь /Под общ. ред. А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского; ред.-сост. Л.А.Карпенко. – 2-е изд., расш., испр. и доп. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.
5. Леонтьев Д.А. Виктор Франкл в борьбе за смысл. Вступительная статья // Франкл В. Человек в поисках смысла /Пер. с англ. и нем.; Общ. ред. Л.Я.Гозмана и Д.А.Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-21.
6. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
7. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.
8. Радищев А.Н. Беседа о том, что есть сын отечества // Радищев А.Н. Избр. соч. – М.: Госполитиздат, 1949. – 265 с.